

ЛИСОНИЙ ҚИЙМАТ ВА УНИ ТИКЛАШГА ДОИР

*Рахимжанов Масрур Нугманович,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD.
Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги
Академиясининг катта ўқитувчиси
Мамажонов Ойгул Омонжон қизи,
Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги
Академиясининг 1- ўқув курси курсанти*

Тилнинг функционал доираси ўта кенг бўлиб, улардан иккитаси асосий роль ўйнайди:

- 1) аташ-номлаш;
- 2) муносабатни ифодалаш.

Аташ-номлаш жараёни асосида борлиқнинг онгдаги миллий тасвири ётади. Миллий тасвир миллий онг, у асосда шаклланган миллий дунёқараш, миллий менталитет асосида ҳосил қилинади. Албатта, илк эмпирик тасаввур ва таассуротлар фаол сезги ҳамда ҳислар ёрдамида вужудга келганлиги каби, тушунчанинг замирида ҳам сезги ва ҳислар маҳсули ётади.

Аташ-номлаш ҳодисасининг миллийлиги сезги ва ҳисларнинггина маҳсули бўлиб қолмай, унда муносабат ҳам катта аҳамиятга эга. Муносабат эса асосий диққатнинг аталмишни номловчи субъект учун аҳамияти ва қиймати билан белгиланади. Ушбу аҳамиятлилик тил бирликларининг лисоний қийматини муайянлаштиради. Аташ-номлаш жараёнининг миллий менталитет ва аҳамиятлилик билан боғланиши тилшуносларни қадимдан қизиқтириб келади. Бу эса фанда қиёсий-тарихий йўналишнинг шаклланишига асос бўлди. Туркий ва форсий сўзларнинг лисоний қиймати масаласи билан қизиққан мутафаккир Алишер Навоий мазкур тиллардаги фарқларни айрим лисоний эпизодлар асосида равшан тушунтириб берган. Олимнинг қарашлари языковая значимость термини остида Ф. де Соссюр таълимотида ривожлантирилди. Олим тил бирлигининг лисоний қиймати унинг бошқа тиллардаги муқобили семантик структурасига қиёсланиши асосида очилишини таъкидлади [2;31-274.]. Масалан, баран (рус.), sheep (ингл.) сўзларининг лисоний қийматини аниқлар экан, у сўзларни қиёслаш натижасида бошқа бир тил учун «ортиб қолган» маъновий парчани шу сўзнинг тилдаги лисоний қиймати сифатида баҳолайди.

Ўсимлик номларини ифодаловчи лексемаларнинг системавий хусусиятлари ва бадий нутқда воқеланиши масалаларини илмий тадқиқ қилган Г.Неъматова лисоний қиймат тушунчасини ўзбек тилшунослигига олиб кираркан, уни лексеманинг семантик структураси, семемик тузилишидан қидиради. Олима ўзбек тилидаги ўсимлик номларида «ўсимлик» ва «мева» бир лисоний қиймат бўлиб, икки семемик парча эканлигини таъкидлайди[3].

Б.Менглиев тил birlikларининг лисоний қиймати масаласига фалсафий моҳият ва ҳодиса категориялари кўзгусида муносабатда бўлиб, фонетик, морфемик, лексик ва синтактик birlikларнинг лисоний қийматини уларнинг парадигматик «фарқ»лари сифатида талқин қилиш тарафдори ва [4] тиклашда фақат лисоний омилларга таянади. Олим ўзбек тилидаги [акс] лексемасининг лисоний қийматини унинг семемалари умумлашмаси замиридаги семантик «моҳият»дан излайди: «Акс оти икки генетик боғлиқ мустақил семемадан ташкил топган бўлиб, уларни:

S1 - нарса/предмет ёки шахснинг ярқироқ нарсадаги кўринишини атовчи нарса-буюм оти;

S2- муайян борлиқ ҳодисаларига тескари ҳодисаларни ифодаловчи белги оти деб таърифлаш мумкин.

Лексеманинг умумий лисоний қийматини «муайян борлиқ парчасининг бирор нарсадаги тескари тажаллиси ёки унга зид турувчи нарса» тарзида тиклаш мумкин [4].

Кўринадики, мавжуд тадқиқотларда тил birlikларининг лисоний қиймати масаласи унинг қайси тил бирлигига хослиги нуқтаи назаридан икки кўринишга эга:

- 1) лисоний қиймат фақат лексемаларга хос;
- 2) лисоний қиймат барча тил birlikларига хос.

Тил бирлигининг лисоний қийматини тиклаш эса турли муқобил ёндашувлар, яъни:

- а) тиллараро фарқлар;
- б) парадигматик фарқлар;
- в) лисоний birlikнинг оралиқ маъноларини умумлаштириш ва лисоний сатҳлар ҳамкорлиги тамойили асосида амалга оширилиши мумкин.

Саналган тадқиқотларда лисоний қиймат тил birlikларининг ижгимоийлашган ва барқарор ҳолатларидан изланади. Бироқ коммуникация жараёнида лисоний birlik моҳиятининг шахе ва прагматик омиллар билан қоришуви натижасида воқеланадиган окказионал маъноларида унинг ғайриодатий хусусиятлари ҳам юзага чиқади. Масалан, ўз олмошининг Бу нима ўзи? гапидаги таажжуб, таъкид-кучайтириш юкламасига хос маънолар синтезини ифодалаш қанчалик инсоний ва прагматик омиллар қуршовида юзага чиқаётган бўлмасин, унда birlikнинг лисоний моҳиятига хос элементлар асосида ушбу окказионал маъно воқеланиши ва ташқи омиллар унга фақат қувват бахш этувчи воситалар мақомида бўлаётганлиги аниқ. Демак, олмошларнинг бошқа типларига нисбатан ушбу birlikнинг прагматик тўйинишининг ўзига хослигини ҳам унинг лисоний қиймати юқорилиги билан белгилаш мумкин.

Лисоний қийматнинг аниқланиш мезони сифатида нутқий омилларни четга суриб қўйиш, лисоний қийматни «тил ўзида» тамойили асосида антропопрагматик омиллардан холи талқин этишга интилиш масала моҳиятини тўла қамраб олишга монелик қилади. Нутқий ҳамкорлик

тамойили асосида, турли табиатли бирликларнинг ўзаро муносабатидан келиб чиққан ҳолда лисоний воқеликни баҳолаш талқин мукамаллигини таъминлашга хизмат қилади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, тил бирлиги қийматини аниқлашда лисон ва нутқий сатҳни яхлитликда олиш, лисоний ва нолисоний омилларни бир бутун мажмуа сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. - Тошкент, 1967.
2. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. Пер. с франц. - М., 1977. – С. 31-274 .
3. Нетьматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланилиши: Филол. фан. номз...дисс. автореф. - Тошкент, 1998.
4. Менглиев Б. Тил яхлит система сифатида. - Тошкент: Нихол, 2010.
5. Блягоз З.У. Роль русского и адыгейского языков в общественной жизни // Язык и общество. - М.: Наука, 1968. - С.255.
6. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху (Развитие общественных функций литературных языков). - М.: Наука, 1976. - С.432.
7. Soatova, N. (2020). “O’tkan kunlar” romanida Navoiy “Xamsa”sining epik an’analari. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(55). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4645
8. Soatova, N. (2020). “O’tkan kunlar” va xalq kitoblari . *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(56). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4642
9. Soatova, N. (2020). Jomiyning “Yusuf va Zulayho” dostonidagi Yusuf obrazi tasviridagi dinamika. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(55). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4636
10. Soatova, N. (2020). Badiiy adabiyotda salbiy obrazlarning qiyosiy tahlili. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(55). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4633
11. Soatova, N. (2020). Shuhrat she’rlarining ayrim xususiyatlari haqida. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(63). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/3634
12. Soatova, N. (2020). Adabiyot darslarida ma’naviy-axloqiy tarbiya. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 19(1). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/1693
13. Soatova, N. (2020). Alisher Navoiy va Abdulla Qodiriy ijodida ayol tasviri . *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(53). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4733
14. Turrova, P. (2020). ИЖОДҚОРНИНГ УСЛУБИЙ УЗИГА хослиги: Ш.Ахророванинг “Дала ховлидаги котиллик” қиссаси мисолида. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 12(1). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/1175
15. Turrova, P. (2020). Zulfiya Quralboy qizining "Quyosh men tomonda" hikoyasi xususida. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 19(1). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/1626

16. Turolova, P. (2020). Hamid Olimjon asarlarida adabiy-estetik ideal kategoriyasi. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 20(1). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/1621
17. Turolova, P. (2020). Abdulla Avloniyning oila muqaddasligi haqidagi qarashlari. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(43). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5432
18. Turolova, P. (2020). Jizzax vohasi Bobur nigohida. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(44). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5436
19. Turolova, P. (2020). Ma'naviyat–ma'rifat kaliti. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(44). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5429
20. Turolova, P. (2020). Abdulla Avloniyning oila muqaddasligi haqidagi qarashlari. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(43). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5432
21. Eshonqulova, S. (2020). Bayramxon va Nodirabegim she'riyatida Xizr payg'ambar obrazi talqinlari. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(85). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7321
22. Eshonqulova, S. (2020). An'anaviy obrazlar genezi (Nodira ijodi misolida). *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(85). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7333
23. Eshonqulova, S. (2020). Fazilatlar olamlarga ibrat Ustozim!. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(85). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7334
24. Eshonqulova, S. (2020). Nodira ijodida Sulaymon obrazi tasviri . *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(85). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7346
25. Eshonqulova, S. (2020). Nodirabegim ijodida jannat, do'zax masalalari . *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(85). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7348
26. Eshonqulova, S. (2020). Zebiniso ijodida lirik qahramon ruhiyati tasvirlari. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(85). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7349
27. Eshonqulova, S. (2020). To'g'ri talafuzdan nutq madaniyati sari. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(85). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7351
28. Eshonqulova, S. (2020). Zebiniso ijodidan bahra olib. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(84). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7353
29. Eshonqulova, S. (2020). Nodira ijodida ma'naviy va lavziy svn'atlarning o'rmi. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(84). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7355
30. Eshonqulova, S. (2020). Matn mazmunini o'zida tashiydian birliklar. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(84). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7357
31. Eshonqulova, S. (2020). "Boburnoma"da ijodkorlar haqida berilgan ma'lumotlarning zamima sifatidagi ahamiyati . *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(84). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7361
32. Eshonqulova, S. (2020). Mif va she'riyat. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(84). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7362
33. Eshonqulova, S. (2020). Tarixiy shaxs siymosi va badiiyat. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(84). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7363

34. Eshonqulova, S. (2020). НОДИРА ШЕЪРИЯТИДА ТАРИХИЙ ОБРАЗЛАР
ТАЛҚИНИ. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(84). извлечено от [https://science.i-
edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7364](https://science.i-
edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7364)

35.